

**ORTADOĞU’DA SİVİL İTAATSİZLİK EYLEMLERİ: 1979 İRAN DEVRİMİ ÜZERİNE
BİR İNCELEME***

**CIVIL DISOBEDIENCE ACTIONS IN THE MIDDLE EAST: A STUDY ON 1979
IRANIAN REVOLUTION**

Asya ONUTÇU ALKIŞ¹

Öz

Bu makale İran Devrimi’ni sivil itaatsizlik eylemleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Üzerinden 40 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen İran Devrimi birçok açıdan tartışılmış ve incelenmiştir. Ancak devrim sürecinde yaşanan olay ve eylemler sivil itaatsizlik açısından ele alınmamıştır. Makale birincil ve ikincil kaynaklardan oluşan literatür taramasına dayanmaktadır. Öncelikle bu çalışmada sivil itaatsizlik eylemleri ve unsurları ele alınacaktır. Sonraki bölümde 1979 İran Devrimi’ne giden süreç tarihsel bağlamda aktarılacaktır. Çalışmanın izleyen aşamasında devrim sürecinde yaşanan olaylar sivil itaatsizlik ve unsurları bakımından değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Sonuç bölümünde ise İran Devrimi’nin tamamıyla sivil itaatsizlik eylemi olarak değerlendirilemeyeceği ve sadece devrimde yaşanan spesifik olayların sivil itaatsizlik çerçevesinde olduğu tespiti yapılacaktır.

Anahtar Kelime: Sivil İtaatsizlik, Ortadoğu, İran Devrimi,

Abstract

This article aims to study Iranian Revolution with regards to civil disobedience actions. Despite more than 40 years, Iranian Revolution has been discussing and analyzing in various ways. However, the events and actions in the process of revolution have not been evaluated in terms of civil disobedience. The study is based on literature review of primary and secondary sources. Firstly, civil disobedience will be examined with its components. Then the process, which brought the revolution, will be given in historical context. In the following section, the actions in the revolution will be analyzed with regards to civil disobedience and its components. In conclusion, it will be found that the Iranian Revolution can not entirely be considered as a civil disobedience action and some events in revolution, specifically, may be regarded in civil disobedience framework.

Key Words: Civil Disobedience, Middle East, Iranian Revolution

* Bu çalışma, “Ortadoğu’da Sivil İtaatsizlik Hareketleri: 1979 İran İslam Devrimi Örneği” başlıklı tezden üretilmiştir

¹Milli Eğitim Bakanlığı, E-posta: asyaonutcu34@gmail.com, [ORCID: 0000-0001-6073-3247](https://orcid.org/0000-0001-6073-3247)

GİRİŞ

Bu makale 1979 İran Devrimi'ni sivil itaatsizlik eylemleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Ortadoğu'nun yirminci yüzyılda yaşamış olduğu en önemli olaylardan biri olan İran Devrimi gelişim süreci ve sonrasındaki etkisi ile tartışmalara neden olmuştur. Modern zamanlarda dini niteliğinin belirgin olması nedeniyle devrim farklı açılardan değerlendirilmiştir. Ortadoğu coğrafyasında modernleşme süreci yaşayan bir ülkede yönetime karşı gerçekleşen devrim dünyada ilgi uyandırmıştır. Fransız filozof ve düşünür Michel Foucault da bu devrimi yirminci yüzyılda yaşanmış en önemli siyasi olaylardan biri olarak nitelendirerek ayrı bir yerde tutmuştur. Devrim sonrası İran'da siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda birçok değişim olmuştur. Bu açıdan İran'ın siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda konumlanması sadece ülkeyi değil aynı zamanda yakın coğrafyasını da etkilemiştir. Etkisi süren ve sonrasında tartışmalara da neden olan İran Devrimi farklı açılardan ele alınmayı gerektirmektedir.

Çalışma, İran Devrimi'nin “sivil itaatsizlik eylemleri kapsamında ele alınıp alınmayacağı” sorusuna odaklanmaktadır. Fakat sivil itaatsizlik eylemlerinin demokrasinin yerleştiği ve kurumsallaştığı ülkelerde görüldüğü kabulü bulunmaktadır. Ancak İran, devrimin yaşandığı dönemde demokratik olarak görülmeyen ve şahlık rejiminin işlediği bir ülke durumundadır. Bu açıdan da İran Devrimi istisnai bir yerde durmaktadır

Makale genel olarak literatür taramasına dayanarak birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanmaktadır. Öncelikli olarak çalışma sivil itaatsizliği kavramsal ve olgusal açıdan ele alacaktır. Sivil itaatsizlik eylemlerinin geçmişi antik çağlara kadar dayanmaktadır. Ancak modern dünyada Mahatma Gandhi, Martin Luther King, Muhammed Ali Clay ve Henry David Thoreau gibi isimler pratik ve teorik anlamda sivil itaatsizlik eylemlerinin öncüsü olmuştur. Ancak kavramsal açıdan John Rawls'un tanımından yola çıkılarak sivil itaatsizliğin unsurları incelenecektir. İzleyen bölümde ise İran Devrimi yer alacaktır. Devrimin gelişmesini sağlayan tarihsel koşullar ile birlikte Ayetullah Humeyni'nin etkisine yer verilecektir. Yine aynı bölümde devrimde gerçekleşen olaylar ele alınıp sivil itaatsizlik eylemleri kapsamında değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise elde edilen bilgiler ışığında devrimin sivil itaatsizlik eylemleri bakımından nasıl ele alınması gerektiği üzerinde durulacaktır.

1. Sivil İtaatsizlik

1.1. Sivil İtaatsizliğin Kelime Analizi

İngilizce “civil disobedience” olarak kullanılan kavram, Türkçe’de “sivil itaatsizlik” olarak kullanılmaktadır. Türkçe’ye sivil kelimesi Fransızca’dan geçmiştir. Disobedience ise sözlük anlamı olarak itaat etmeme anlamlarına gelmektedir. Türkçe “buyruklara uymamak” anlamında itaatsizlik olarak kullanılmıştır. “Sivil” kelimesi ise sözlüklerde askeri olanın karşıtı anlamına gelmektedir. Yani

askeri ögelerin dışında kalan kesimi ifade etmektedir.² Arendt, itaat kavramını subjektif olarak tanımlar. Arendt'e göre, yasalar itaat ister. Arendt, itaat kelimesini ise desteklemek olarak yorumlar. Yasa haksızken yasalara itaat etmek savıyla yola çıkan birey aslında o haksız edimi desteklemiş olur. Bu durum da neden itaat ettin değil neden destekledin diye sorulması gerektiğini dile getirir.³

1.2. Sivil İtaatsizliğin Tanımı

Sivil itaatsizlik başlıca dar tanım, geniş tanım ve baskın tanım olmak üzere üç biçimde tanımlanmaktadır.⁴ Dar tanım belirli unsurların çokluğu nedeniyle çok az olayı sivil itaatsizlik olarak bünyesinde barındırır. Geniş tanımda ise sivil itaatsizliğin belirli unsurları az tutulduğundan o sınırlı sayıdaki ögeleri bünyesinde barındıran olaylar sivil itaatsizlik olarak kabul edilmiş bundan dolayı da daha çok sayıda olayı bünyesinde barındırarak sivil itaatsizlik olarak kabul etmiştir. Geniş tanımın unsurlarına “şiddetsizlik” eklenince baskın tanımın unsurları elde edilmektedir. Baskın tanımın en önemli teorisyeni John Rawls'tur. Rawls'ın ifadesi ile “sivil itaatsizlik; yasaların ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde icra edilen (aleni), şiddete dayanmayan, vicdani, ancak yasal olmayan politik bir eylem” olmaktadır. Rawls'a göre bu tür eylemlerle toplumun adalet duygusuna hitap edilir. Bu eylemler sadece sivil itaatsizliğe konu olan yasayı ihlalle gerçekleşmek zorunda değildir. Çünkü bazen söz konusu yasayı ihlal etmemek için önemli sebepler var olabilir. Ama söz konusu yasaya dikkat çekmek için onla ilgili olmayan başka bir yasanın ihlali ile protesto gerçekleşebilir. Örneğin; ilgili edime dikkat çekmek için trafik kuralları gibi konularda yasa ihlal edilir.⁵ Baskın tanımın ögelerine sivil itaatsizliğin yaptığı eylemin sonuçlarına katlanmaya hazır olma yani edimin sonucunda verilecek cezayı göze alma unsurunu ekleyerek dar tanıma ulaşıyoruz. Dar tanım, sivil itaatsizliğin öncüleri ve teorisyenleri olarak kabul görülen kişilerin duygu, düşünce ve eylemlerinde önemli bir yerde bulunmaktadır.⁶

1. 3. Sivil İtaatsizliğin Unsurları

Sivil itaatsizliğin tanımlarından yola çıkarak belirlenen 11 unsuru bulunmaktadır.

Yasaya Aykırılık

Sivil itaatsizlik iki şekildedir: Doğrudan sivil itaatsizlik ve dolaylı sivil itaatsizlik.⁷ Eğer kanun bir konuda düzenleme getiriyorsa ve bu kanun protesto ediliyorsa itaatsizlik doğrudan olmuştur. Cohen, ırkçı ve ayrımcı düzenlemelerin ihlal edilmesini örnek olarak verir. Dolaylı

² Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2011, s. 123-126

³ Hannah Arendt, “Diktatörlük Dönemlerinde Kişisel Sorumluluk”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 5. Basım Yakup Coşar (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 194

⁴ J. Rawls, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, s. 57-58.

⁵ Rawls, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, s. 57-58.

⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128-130.

⁷ Carl Cohen, “Civil Disobedience and the Law”, *Rutgers Law Review*, Cilt 21, Sayı 1, 1966, s. 4-5

sivil itaatsizlik ise protesto edilen şeyi dolaylı olarak ilgilendiren hukuki düzenlemeye uymamak şeklinde yerine getirilir. Yine Cohen tecavüz yasası için konut yasasının protesto edilmesini örnek verir. Dolaylı sivil itaatsizliği meşrulaştırmak doğrudan olanına göre daha zordur. Çünkü dolaylı sivil itaatsizliği meşrulaştırabilmek protesto edilen kanunun nasıl ihlal edildiği ile ilgilidir. Yani ihlal edilen kanun ile protesto edilen şey arasındaki ilişki burada önemlidir. Aradaki ilişki ne kadar yakın ve belirgin ise meşruiyet de o kadar artar.⁸ Ama bu protestolar haksız kanuna karşı hemen meydana gelmez. Öncelikle haksız kanuna karşı bütün hukuki yollar denenmeli. Başvurulan hukuki yolların sonuçsuz kalması sonucu başvuru hukuki olmayan ihlaller sivil itaatsizliği meydana getirir. Bu yüzden de sivil itaatsizlik eylemleri, yasadışı bir eylem olmakla beraber meşru eylemlerdir. Sivil itaatsizlik eylemleri bir bakıma sembolik eylemlerdir. Gerçek amaç suç işlemek değil halkın dikkatini haksız yasaya çekip farkındalık yaratmaktır.⁹

Şiddetsizlik

Şiddetsizlik, sivil itaatsizliğin en önemli unsurudur. Rawls'a göre "sivil itaatsizlik şiddetten, özellikle de insana karşı şiddetten kaçınır; ancak şiddetten, prensip olarak tiksinti duyulduğu için değil, şiddetin bir tavrın kesin ifadesi olması nedeniyle kaçınılır. İnsanları yaralayabilecek, incitebilecek şiddet eylemleri sivil itaatsizliğin çağrı karakteriyle uyumsuz. Başkalarının özgürlüklerinin sınırlanması yolundaki davranışlar, eylemin sivil itaatsizlik özelliğinin belirsizleşmesine yol açar."¹⁰ Sivil itaatsizliği diğer eylemlerden, protestolardan, hak arama, haksızlıklara karşı çıkma ve direnme eylemlerinden ayıran en önemli nokta şiddetsizliktir. Çünkü sivil itaatsizlik tamamen şiddeti reddetmekte, şiddetten kaçınmaktadır. Bu yüzden sivil itaatsizlik eylemleri, barışçıl, şiddet içermeyen eylemlerle sınırlı kalır, karşıdaki üçüncü kişilerin fiziki, ruhsal ve psikolojik bütünlüklerine zarar vermemektir.¹¹

Kamuya Açıklık

Eylemin aleni olması yani kamuya açık bir biçimde gerçekleşmesi sivil itaatsizliğin önemli bir diğer unsurudur. Eylem gizli değil, kamu tarafından yeterince açık ve anlaşılabilir şekilde icra edilir. Rawls, sivil itaatsizliğin başka nedenlerin yanında bu nedenle de barışçıl yöntemler kullandığını dile getirir. Rawls, alenilik ilkesinin önemli sonuçlarından birinin hareketin samimiyetinin teminatı olduğunu söyler.¹²

⁸ Cohen, "Civil Disobedience and the Law", s. 4-5

⁹ Atıl Cem Çiçek ve Selçuk Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, İstanbul: Doruk Yayınları, 2018, s. 41-43

¹⁰ Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", s. 60-61.

¹¹ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 44.

¹² Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", s. 60-61

Hesaplanabilirlik

Sivil itaatsizliğin yol haritası Hesaplanabilirlik unsurudur. Hesaplanabilirlik; sivil itaatsizlik eylemlerinin izleyeceği yol ve muhtemel sonuçlarının eylemin başında söylenilenle aynı olmasıdır. Bu unsur sivil itaatsizliğin aynı zamanda eylemin amacından sapmasını engellemektedir. Eylemin amacı karşı tarafın vicdanına seslenip onlarda farkındalık oluşturmaktır. Mevcut haksızlığı dile getirmektir. Amacından sapan eylemler inandırıcılığını yitirdiğinden eylemciyi, karşı tarafı iknada zor durumda bırakacaktır. İşte bu nedenle hesaplanabilirlik önemlidir.¹³

Demokratik Hukuk Devleti Düşüncesiyle Çelişmeyen Ahlaki Motivasyonla İşlenmiş Bir Siyasal Eylem Olma

Rawls, doğal ödev sorumluluğunun temel içeriğini sivil itaatsizlik kavramı çerçevesinde izah ederken arada ciddi haksızlıklar yaşansa da genel olarak sivil itaatsizliğin adil toplumlarda geçerli olduğunu dile getirir. Bu adil durumun şartı olarak demokratik hukuk devletinin varlığını öne sürmektedir. Yani demokratik hukuk devletini sivil itaatsizliğin yaşanabilmesi için ön şart olarak koşar.¹⁴

Çiğnenen Hukuki Normun Belirlediği Yaptırıma Katlanmayı Göze Alma

Sivil itaatsizlik eylemleri sorumluluğun bilinçli bir şekilde üstlenildiği ve sonuca istendik bir şekilde katlanılan protestolardır. Sivil itaatsizliğe kalkışan birey ya da bireyler eylemlerin sonucundaki hukuki yaptırım ve cezaya hazırdır. Eylemin sonucunda ortaya çıkacak bütün riskli durumları bilinçli bir şekilde göze almışlardır. Olay kamu önünde icra edildiğinden eylemci söz konusu yaptırımları kabul ederek eylemine başlar ve bu şartlarda eylemine devam eder.¹⁵

Sistemin Geneline Değil, Tekil Haksızlıklara Karşı Olma

Sivil itaatsizlik eylemleri, adil olduğu varsayılan sistemlerin bünyesinde barındırdığı tekil haksızlıklara karşı gerçekleşir. Bu eylemler, sistemin tamamına yönelik bir itiraz değildir.¹⁶ Sivil itaatsizlik eylemleri, tanım olarak yasa karşıtlığı olarak geçse de aslında anayasal sistemin devamını sağlayan eylemlerdendir. Çünkü sivil itaatsiz, anayasada geçen temel insan hakları alanında yapılan tekil haksızlıklara karşı çıkmaktadır. Sivil itaatsizlik, adil kurumların korunmasına, güçlenerek devam etmesine katkıda bulunur. Aynı zamanda haksızlıkları engelleyerek haksızlıkların meydana gelmemesine, meydana gelmişse mevcut haksızlıkların ortadan kalkmasına bu eylemler yoluyla katkıda bulunur.¹⁷

¹³ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 49.

¹⁴ Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", s. 56.

¹⁵ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 54-55.

¹⁶ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 56-57.

¹⁷ Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", s. 70.

Tekil Haksızlıklara Karşı Ortak Eylem

Sivil itaatsizliğin bu unsuru itiraz edilen haksızlığın ortadan kaldırılması için farklı görüşlere sahip kişilerin ortak bir amaç için bir araya gelmelerini ifade etmektedir. Sivil itaatsizlik adıyla oluşan örgütlenmenin ömrü haksızlığın ortadan kalkmasıyla sınırlıdır. Yani eylemin ömrü haksızlığın ortadan kalkmasıyla biter. İnsanlar ortak bir amaç için geçici olarak toplanırlar. Amaçlarına ulaşmaları neticesinde de dağılırlar.¹⁸

Ciddi Haksızlıklara Karşı Olma-Haksızlıkla Bir İlişki İçinde Olma

Sivil itaatsizlik eylemleri ciddi haksızlıklara karşı yapılan eylemlerdir. Ciddi haksızlıkların ne olduğu konusu kişiden kişiye farklılık gösterdiğinden dolayı tartışmalı bir meseledir. Ciddi bir haksızlık durumunda başvuru tüm yolların tükenmesi sonucunda sivil itaatsizliğe başvurulur. Sivil itaatsizlik de bir diğer önemli husus da eylemin amaca uygun seçilmesi ve haksızlıkla makul bir ilişki içinde olması gerektirir. Eylem haksızlığa karşı tavır koyarken başka haksızlıklara sebep olmamalıdır.¹⁹

Haksızlıkla İlgili Çifte Standartın Kullanılmaması

Sivil itaatsizlik eyleminde bulunanlar haksızlığı kimin yaptığına veya haksızlığa kimin maruz kaldığına bakmamalıdır. Haksız olay veya kanuna bakmalıdır. Haksızlıkla ilgili çifte standart hissettirecek durum ve davranışlardan uzak durmalıdır. İnsanlık için ortak adalet çağrısında bulunan sivil itaatsizlik eylemlerinde akıllarda soru işareti bırakacak olaylara mahal verilmemelidir. Sivil itaatsizlik hareketlerinde çifte standarta mahal verilmemesi, eyleme katılan bireylerde harekete karşı inandırıcılığı güçlendirip arttıracaktır. Eylemin çifte standart düşündürecek olaylara karışması, eylemi toplumda itibarsız bir duruma düşürecektir.²⁰

Ortak Adalet Anlayışına ve Kamu Vicdanına Yönelik Olma

Sivil itaatsizlik kamunun vicdanına yönelik bir çağrıdır. Rawls, bu konu hakkında “Sivil itaatsizliğin sadece bireysel çıkarlar ya da grup çıkarlarıyla gerçekleştirilmesinin söz konusu olmayacağı ise açıktır. Bunun yerine politik düzenin temelinde yatan ortak adalet anlayışına gönderme yapılır” ifadelerini kullanır.²¹ Martin Luther King, hapisanedeyken yazdığı bir mektubunda “herhangi bir yerde haksızlık yapılıyorsa her yerde adalet tehlikededir” ifadelerine yer vermiştir. Bu cümlesi ile ortak adalet anlayışına hizmet ettiğinden dolayı hapsedildiğini ve böyle bir çağrı varsa kayıtsız kalamayacağını dile getirmektedir.²²

¹⁸ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 56.

¹⁹ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 57-58.

²⁰ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 58.

²¹ Rawls, “*Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*”, s. 60.

²² Martin Luther King, “*Birmingham Cezaevi’nden Mektup*”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, s. 197.

2. İran Devrimi ve Devrimdeki Eylemlerin Sivil İtaatsizlik Açısından İncelenmesi

2.1. Ayetullah Humeyni ve Devrimdeki Rolü

Ayetullah Humeyni, İran'ın Kum şehrinin Huneyn kasabasında 23 Eylül 1902 yılında doğmuştur. Humeyni, ulema geleneği olan bir aileden geldiğinden dini ilimler eğitimi çocukluğundan başlamıştır. Eğitimini tamamlarken İran'ın tanınan Şii ulemalarından ders almıştır. Hocasının Kum şehrine yerleşmesi sonucunda Humeyni Kum'a taşınmıştır.²³ Humeyni, 1930'lu yıllara kadar siyasi anlamda hiçbir faaliyette bulunmamış olsa da Pehlevi hanedanlığına karşı olan ulemayla bir arada bulunmuştur. Humeyni, siyasi görüşlerini ilk defa 1944 tarihinde açık bir biçimde dile getirmiştir. 4 Mayıs 1944 tarihinde yazdığı "Okuyun ve Uygulayın" adlı yazısında Sebe Suresi'nde geçen "De ki: Size bir öğüt veriyorum: Allah için ikişer ikişer ve teker teker kıyam edin." mealindeki 46. ayetini referans göstermiş, ifade ettiği ayette geçen kıyam kelimesini "siyasi direniş" olarak yorumlamıştır. Bu ayet ile İran ulemasını, İran'ın düzelmesi için başkaldırmaya davet etmiştir.²⁴

1962 yılında hükümet, daha önce var olan belediye başkanlarının göreve geldiklerinde, Kur'an'a yemin ederek göreve başlamaları şartını iptal etmiştir. Hükümetin bu girişiminin Bahailer'in²⁵ kamu kurumlarına girmesini kolaylaştırmak için olduğunu söyleyen Humeyni, söz konusu kanunu iptal etmeyi başarmıştır. Humeyni'nin bu başarısı, Humeyni'yi şaha muhalefet edenler arasında en önemli kişi olarak siyaset sahnesinde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şah Beyaz Devrimi²⁶ 1962'de ilan edince ulema bu devrimdeki maddelere itiraz etmiş ve şahtan Beyaz Devrim'in iptalini istemişlerdir. Şah, yeni reformlardan vazgeçmeyince 1963 yılında Humeyni bir protesto metni yayınlamıştır. Humeyni, 22 Ocak 1963'te yayınladığı protestosunda şahı ve reformlarını reddettiğini söylemiştir. Humeyni'nin bu protestosunun üzerine şah, Kum'a gelip ulema sınıfını eleştiren bir konuşma yapmıştır. Daha sonrasında Humeyni, eylemlerine devam etmiş, Beyaz Devrim'i protesto etmek için 21 Mart 1963'te kutlanacak olan Nevruz kutlamalarının iptaline yönelik fetvada bulunmuştur. Bu olaydan bir gün sonra Humeyni'nin konuşma yaptığı medreseye şahın askerleri tarafından saldırı düzenlenmiş, bu saldırı sonucu birkaç öğrenci öldürülmüş bazı öğrenciler de tutuklanmışlardır. Tüm bu yaşananlara rağmen Humeyni, eylemlerinden vazgeçmemiş şahı eleştirmeye devam etmiştir. Humeyni, şahı karşı sessiz kalan Şii ulemayı, şahın zalim rejimiyle işbirliği yapmakla suçlamış; medreseye saldırının kırkıncı günü olan 30 Nisan 1963'te şahı İslam'ı

²³ Hamid Algar, "Humeyni", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.18, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 358-359.

²⁴ Algar, "Humeyni", s. 359.

²⁵ 19. Yüzyılda İran'da Mirza Hüseyin Ali tarafından bir dini mezhep olarak kurulan Bahailik ilerleyen dönemlerde bir din halini almıştır. Dine mensup olanlar İran'da bir dönem zorluklar yaşamıştır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahailik", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 4, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 464-468.

²⁶ Beyaz Devrim; 1963-74 yılları arasında İran şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin yapmaya çalıştığı bir dizi siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel reform girişimleridir.

yok etmeye çalışmakla suçlamıştır. İki ay sonra konuşmalar İran’da yerini ayaklanmalara bırakmıştır. Muharrem ayının gelmesi ile dini hassasiyetlerin artmasıyla şahın sarayının önünde Muharrem ayının başında bir protesto gösterisi gerçekleştirilmiştir. Humeyni, 1963 yılının Aşure gününde Fevziye Medreseleri’nde şah ile Yezid’i birbirine benzeten bir konuşma yapmış, konuşmadan sonra rejim tarafından tutuklanıp Tahran’da hapsedilmiştir. Tutuklanma haberi üzerine İran’ın büyük şehirlerinde ayaklanan halk tanklarla karşı karşıya gelmiştir. İran takvimine göre 15 Hurdad tarihinde sokak gösterileri başlamış ve 3 gün boyunca kanlı bir biçimde sürmüştür. Kanlı biten gösteriler 15 Hurdad ayaklanması olarak İran tarihinde bir dönüm noktası olarak geçmektedir. Bu olaydan sonra şah baskıyı arttırmıştır. Devamında çeşitli yerlerde Humeyni’nin serbest kalması için gösteriler yapılmış, gösteriler sonucu Humeyni 7 Nisan 1964’te serbest bırakılmıştır. Humeyni, hapisten çıktıktan sonra 15 Hurdad gösterilerinin devam edeceğini bildirmiştir. 1964’te Amerikalılar’ın İran mahkemelerinde yargılanmasını önleyen bir karar rejim tarafında alınınca Humeyni, şaha karşı ağır itham ve eleştiriler içeren bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasından sonra 4 Kasım 1964’te tekrar tutuklanan Humeyni, bu sefer Türkiye’ye sürgüne gönderilmiştir.²⁷

Toplam bir sene Türkiye’de kalan Humeyni, Türkiye hükümetinin talebi üzerine Türkiye’den gönderilmiştir. Humeyni, Türkiye’den sonra sürgün için Irak’a gönderilmiştir. Humeyni, 6 Ekim 1978 yılında ise şahın isteği üzerine Fransa’ya gönderilmiştir.²⁸ Foucault, Humeyni için ermiş, şah için de kral ifadelerini kullanarak ele aldığı bir yazısında; *“İran’daki durum, kralın ve ermişin, silahlı egemenin ve sefil sürgünün geleneksel sancakları altında düzenlenen bir atlı mızrak dövüşü gibi anlaşılabilir; despotun karşılaştığı adam çıplak elleriyle dövüş meydanına çıkıyor ve halk onu bağrına basıyor”* ifadelerine yer vermiştir.²⁹

2.2 İran Devrimi’ne Giden Süreç

İran’da devrim süreci, eylemlerin ciddi anlamda baş gösterdiği 1978 yılında Tahran gazetesinde Humeyni’ye yönelik yazılan bir yazıyla başlayıp şaha İran’ı terkettirmekle sonuçlanana kadar devam eden eylemlerden oluşmaktadır.³⁰ Devrim alanın uzmanları tarafından öngörülemezdir, bundan dolayı³¹ modern dönemin en şaşırtıcı devrimlerinden biri olarak yorumlanmıştır.³² Humeyni, gazetede yayınlanan ağır içerikli makaleden sonra halkı ilk defa açık bir biçimde başkaldırmaya çağırmıştır. Bunun için fetva vermiştir. Humeyninin bu fetvası beklenen bir şey değildi ve

²⁷ Algar, “Humeyni”, s. 360.

²⁸ Humeyni Biyografisi, <https://www.biyografi.info/kisi/humeyni>, (26.03.2020).

²⁹ Michel Foucault, “Kral ve Ermiş”, Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları, Mehmet Doğan (çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 260.

³⁰ Hamid Dabashi, İran: Ketlenmiş Halk, İstanbul: Metis Yayınları, 2008, s. 162.

³¹ Y. Doğan Çetinkaya, “Önsöz: “Tevekkül” Ülkesinden Direniş Havzasına, Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm içinde, Y. Doğan Çetinkaya (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 7.

³² Yüksel Taşkın, “İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum”, *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* içinde s. 219.

Humeyni'nin fetvada kullandığı ifadeler devrime giden süreci başlatmıştır.³³ Humeyni'nin fetvasından sonra ilk gösterilerde ona yakın öğrenci öldürülmüş, yüzlerce kişi de açılan ateş sonucu yaralanmıştır. Şah baskılarla gelecekteki muhtemel gösterilerin önüne geçmeyi amaçlamıştır. Fakat göstericilerin sloganları arasında Pehlevi hanedanına ölüm gibi ifadeler kullanılmaya başlanmıştır.³⁴ Hamid Dabashi'ye göre devrim; kaynağını bir takım ekonomik, toplumsal, ideolojik amaçlardan alan bir kurtuluş hareketiydi. Dabashi, devrimin İslam Devrimi adını alma sebebini ise devrimde etkin ve güçlü bir grup olarak rol alan İslamcı grubun cebren ve kurnazca davranarak diğer gruplara üstünlük kurması sonucu devrimi istedikleri yöne çekmeyi başararak gerçekleştirdiğini söylemektedir. Yani aslında devrimde sosyalist, ulusçu kesimin devrimde etkisi daha büyük olsa da İslamcı gruplar devrimi istedikleri noktaya taşımıştır.³⁵

İhtilalden önce yaşanan iki önemli kişinin aniden ölümü de devrim sürecini etkileyen unsurlardandır. Bunlardan ilki Ali Şeriatî'nin İran'da uzun süren hapis hayatı ve sürgünden sonra ani bir kalp krizi sonucu hayatını kaybetmesi, ikinci ise Humeyni'nin oğlu Hacı Mustafa'nın hiçbir hastalığı yokken evinde aniden ölü bulunmasıdır. Bu iki şüpheli ölüm vakası İran halkının şaha olan kızgınlıklarını arttırıp körüklemiştir. SAVAK (şahlık dönemi istihbarat örgütü) tarafından gerçekleştirildiğine inanılan bu iki ani ölüm günümüze de dahi Pehlevi hanedanlığının yaptığı düşünülmektedir.³⁶ Özet olarak devrimi hazırlayan olaylar zinciri Ocak 1978 yılında başlamıştır. Bir sene gibi kısa bir süre içerisinde şah rejimi tüm kurumlarıyla birlikte İran'da ortadan kalkmıştır.³⁷ Şah rejiminin yarattığı hoşnutsuzluğun eseri olarak ortaya çıkan muhalefet ulusal bir boyut alarak 1978 yılında sokak gösterileri olarak kendisini göstermeye ve hoşnutsuzluğu sokaklarda ifade etmeye başlamıştır. Muhalefetin sokaklara akması durumu, sonradan şah rejiminin sokaklarda sorgulanma ve sınıanmasına sonucunu doğurmuştur.³⁸ Ahmet Ashraf ve Ali Banuazizi İran Devrimi'ni beş aşamada açıklamışlardır. Haziran 1977 ve Şubat 1979 tarihleri arasını aşama aşama yorumlayan Ashraf ve Banuazizi'ye göre her başarılı dalgadan sonra devrimcilerin sayısı her defasında katlanarak artmıştır. Devrime giden süreçte ilk dalgalanma 45.000 katılımcı ile başlamıştır. İkinci dalgada birinci sayı yaklaşık dörde katlanmış, üçüncü dalgada sayı 1.400.000 kişiye ulaşmış, dördüncü dalgada 5.200.000

³³ M. Serkan Taflıoğlu, *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*, Ankara: Kripto Yayınları, 2010, s. 139.

³⁴ Taflıoğlu, *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*, s.140.

³⁵ Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 161.

³⁶ Taflıoğlu, *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*, s. 138.

³⁷ Hamid Algar, *İslam Devrimi'nin Kökleri*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988, s. 137.

³⁸ Asghar Alam Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 172-173.

kişiyeye yükselmiş, son dalga olan beşinci dalgada ise devrim için gösterilere katılım sağlayanların sayısı 29.000.000’u bulmuştur.³⁹

2.3. İran Devrimi’nde Gerçekleşen Eylemler ve Eylemlerin Sivil İtaatsizlik Açısından İncelenmesi

Kum Kentindeki Gösteriler ve Kanlı Tebriz Olayı

7 Ocak 1978 tarihli Ettelat Gazetesi’nde Humeyni’yi hedef alarak hakaret eden bir makale yayınlanmıştır. Makalede Humeyni’nin eşcinsel olduğu ve İranlı olmayan bir dansözün oğlu olduğuna dair çirkin ifadeler geçmiştir.⁴⁰ Bu makale sonucu Ulema arasında tanınan Humeyni bütün İran’da tanınır hale gelmiş, ve yayımlanan makale Humeyni’nin dini lider olma konumuna gelmesini sağlamıştır. Söz konusu makalede Humeyni’nin İran asıllı olmadığı, hain olduğu ve yabancı güçlerin ürettiği bir unsur olduğu yer almıştır. Makalede geçen sert ifadelerden dolayı din adamları rahatsız olmuş ve 9 Ocak tarihinde Kum’da bulunan saygın din adamlarından Şeriatmedari, Golpaygani, Nacafi Mar’ası tarafından ilahiyat öğrencilerinin de katılımıyla Humeyni’nin geri dönüşünü talep eden sloganlar atılarak⁴¹ bir yürüyüş tertiplenmiştir. Bu yürüyüş sakin bir zeminde düzenlenmiş ama sonradan şiddet olayları da meydana gelmiştir. Ocak’ta düzenlenen yürüyüşe tüm çarşı esnafı da destek vermiştir. Yürüyüş polis müdahalesi ile engellenmeye çalışılmış, polisin müdahale etmesi sonucu onlarca insan ölmüştür. Yürüyüşe katılanlar, polis müdahalesi sonucu devlet dairelerine saldırmış, binaları ateşe vermiştir. Şeriatmedari, polisin göstericileri göz yaşartıcı ve sıcak su kullanmak yerine öldürücü unsurlarla sert müdahalesini kınamıştır. Kum kentinde yaşanan bu hadiseden kısa bir süre sonra İran’ın yedi kentinde tekrardan gösteriler yapılmış, esnaf ve çarşı erbabı eylemlere tam destek vererek kepenk indirmiştir. Esnaf ve Çarşı, din adamlarıyla birlikte yürüyüş eylemlerine katılmışlardır.⁴² Humeyni yürüyüşe katılan öğrenciler için “ayağa kalkan kahramanlar” sözlerini kullanmıştır.⁴³

1978 yılında kum şehrinde gerçekleştirilen yürüyüş, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 20. maddesinde geçen insanların barışçıl yollarla toplanma hakkına sahip olması maddesi⁴⁴ göz ardı edilmiş, göstericiler rejim güçleri tarafından şiddet kullanılarak engellenmeye çalışılmıştır. Yürüyüş sivil itaatsizliğin yasaya aykırılık, şiddetsizlik, alenilik, yaptırımlara katlanma ve diğer unsurlarını bünyesinde taşıyarak başlamıştır. Tekil bir haksızlık neticesinde insanlar tepkilerini dile getirmek istemişlerdir ama rejimin şiddetli müdahalesi sonucu göstericilerin bir kısmının binaları ateşe vermesi

³⁹ Farzin Vahdat, 1979 İran Devrimi Üzerine Düşünceler: Öznellik ve Vatandaşlığın Yükselişi, *Doğu-Batı: Devrimler I-II*, s. 216.

⁴⁰ Asaf Hüseyin, İran’da Devrim ve Karşı Devrim, 3. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2009, s. 202.

⁴¹ Şirin Ebadi, İran Uyanıyor, İstanbul: Timsah Kitap Yayınları, 2008, s. 41.

⁴² Amir Ahmad Fekri, Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi, İstanbul: Mızrak Yayınları, 2011, s. 169.

⁴³ Peter Seeberg, “İran Devrimi, 1977-79: Etkileşim ve Dönüşüm”, *Doğu-Batı: Devrimler II* Sayı.79, 2016-17. s. 191.

⁴⁴ Rona Aybay, Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2006, s. 18.

sonucunu ortaya çıkarmıştır. Sivil itaatsizliğin en önemli unsuru olan “şiddetsizlik” unsuru ile çelişen bu durum Rawls’ın özellikle insana karşı şiddetten kaçınılması gerektiği⁴⁵ yorumunda kendine yer bulup kabul görse de sivil itaatsizliğin başkasına zarar vermeme ruhuna aykırı düşmüştür. Kum olayları başlangıçta sivil bir direniş olarak başlamış olsa da sonrasında şiddetsizlik unsuru ihlal edilmiştir. Ama esnafın kepenk kapatma hadisesi boykot kategorisinde yer alıp boykot eylemi sivil itaatsizlik eylemlerinden sayılmaktadır.

18 Şubat 1978’de Kum kentinde gerçekleşmiş olan gösterilerde ölenlerin kırk günü bittiğinden anma töreni için bu sefer Tebriz’de büyük bir gösteri düzenlenmiştir. Düzenlenen bu gösteride ölen ve yaralananların sayısı daha fazla olmuştur. Bundan dolayı Tebriz’deki olaylar sonradan “Kanlı Tebriz Ayaklanması” olarak anılmıştır.⁴⁶

Tebriz olaylarının başlamasında Humeyni’nin Kum’da öldürülenlerinin yas töreninin yapılmasını istemesi etkili olmuştur. Humeyni’nin bu isteğine karşılık veren halk Tebriz’de toplanarak gösteriler düzenlenmiştir. Düzenlenen gösteriler sırasında yaşanan çatışmalar sonucu insanlar öldürülmüştür. Yeni öldürenlerin kırkı için bu sefer Yezd’de anma töreni gerçekleşirken güvenlik güçleriyle anma törenine katılanlar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Tebriz’de göstericiler rejime ait her yere saldırmaya başlaması sonucu Tebriz’de askeri yönetim ilan edilmiştir. Gösteriler sürdükçe ölümler artmıştır. Her ölümden sonra anma merasimi sonra yeni çatışmalar ve ölümler sonrasında tekrar anma merasimleri düzenlenmiştir. Humeyni bu şekilde Pehlevi hükümetini kısır bir döngünün içine çekerek çıkmaza sürüklemiştir.⁴⁷

Tebriz ayaklanmasında yaşanan göstericilerin devlet dairelerini ateşe verme ve bombalama gibi davranışlar hareket sürecinde diğer kentlere Tebriz kentinden sıçramıştır. Aslında Tebriz’de halk sokaklarda değil camilerde ve Şeriatmedari’nin evinde anma törenlerini gerçekleştirmeyi planlamışlardı. Planlanan anma töreninin başka şehirlere etki etmesinin önüne geçmek için rejim güçleri, halkın Şeriatmedari’nin evine ve mescitlere girmesine müsaade etmemiş bundan dolayı da gösteriler sokaklara taşmıştır. Halk sokaklara yönelince alkol satılan mekanlara, tiyatrolara, Sadaret Bankası’na ve bazı kamu kuruluşlarına ait binalara saldırmış ve bu binaları ateşe verilmiştir. Durum ordunun müdahalesi sonucu kontrol altına alınmıştır. Ordunun müdahalesi sonucu birçok gösterici hayatını kaybetmiştir. Yaşananlar gerisinde yüzlerce ölü bırakarak Tebriz olaylarını İran Devrimi’nin dönüm noktalarından biri haline getirmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Rawls, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, s. 60.

⁴⁶ Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 172

⁴⁷ Taflıoğlu, *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*, s. 140-141.

⁴⁸ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 175.

İran halkı Kum'da göstericilerin öldürülmesini protesto etmek için Tebriz'de anma törenleri adı altında gösteriler gerçekleşmiş. Şeriatmedari başından beri eylemcilerden gösterilerde şiddetten uzak durmalarını istemiştir. Tebriz'de yaşanan eylemlere öncülük eden Şeriatmedari, göstericilerden bazılarının taşkınlıklarını engelleyememiştir ve bu durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir. Humeyni ise Şeriatmedari gibi düşünmemiş göstericilerin bazı binaları ateşe vermesini rejimin kanlı bastırma uygulamasının doğal bir sonucu olarak gördüğünü söylemiştir. Gandhi de şiddetsizliği şiddetle savunsa da harekete geçen kitlenin bir kısmının şiddet eylemlerine karışmasına engeli olamamıştır ve bundan rahatsızlığını dile getirmiştir.⁴⁹ Kum'da ölenler için anma törenleri sakın bir biçimde gerçekleşecek iken rejimin sert müdahale ve yasakları göstericileri sokaklara itmiştir. Yaşanan yürüyüş ve amacı bakımında sivil itaatsizliğin bütün unsurlarını taşımakla birlikte göstericilerden bir kısmının sivil itaatsizliğin şiddetsizlik unsurunu ihlali sonucu, Kum ve Tebriz olaylarının sivil itaatsizlik olarak yorumlanmasını sıkıntıya düşürmüştür.

1978 Yılı Ramazan Ayı ve Rex Sineması Olayı

Tebriz hadiselerinden sonra Ramazan ayı gelmiştir. O tarihlerde Irak'ta sürgün olarak bulunan Humeyni, bir mesaj yayınlamış ve mesajında Ramazan ayı boyunca halkı ve din adamlarını sürekli camilerde toplanmasını istemiştir. Humeyni'nin bu çağrısıyla Ramazan ayı boyunca devrimci kitle daha da büyümüştür.⁵⁰ Ramazan ayı boyunca eylemciler Humeyni'nin çağrısına uyarak barışçıl bir biçimde camilerde toplanmışlardır.

1978 yılının yaz mevsiminde İran'da ortalık iyice kızışarak durum olumsuz bir hal almaya başlayınca protestolar sürekli büyüme yönünde ilerleyip büyüdükçe büyüdü. 1978 yılı Ağustos ayında Abadan kentinde bir sinema içindeki 400 kişi ile birlikte yandı. Olayların büyümesi sonucu şahın din adamlarını itibarsızlaştırmak ve yaşanan gösterilerin önüne geçmek için bu komployu hazırladığı iddiaları ortaya atılmıştır. Hazırlanan komploda kapıları kilitlendiği için kimsenin dışarı çıkamadığı sinemada yüzlerce kişi yanarak can vermiştir. İddialara göre şah tasarladığı bu komployu din adamlarının üstüne yıkarak hareketi gözden düşürerek etkisiz bırakmayı hedeflemiştir.⁵¹ Bu olayda şah, dinci muhafazakarları suçlarken Humeyni, olaydan SAVAK'ı ve şahı sorumlu tutmuştur. Çünkü SAVAK o dönem vahşi kıyımlarla biliniyordu.⁵² Halk da bu olayın suçlusu olarak SAVAK'ı görüyordu. Halkın sinema yakılması olayında şahı sorumlu tutmalarındaki bir başka sebep de sinemanın yanmasından bir gün önce şahın yapmış olduğu bir konuşması etkili oldu. Şah, Rex sinemasının yakılması olayından bir gün önce kendisinin medeniyet vadettiğini ama karşı tarafın

⁴⁹ Gandhi, Bir Özyaşam; Hakikatin Peşinde Başından Geçenler, Vedat Günyol (çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016, s. 573.

⁵⁰ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 175.

⁵¹ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 175.

⁵² Ebadi, *İran Uyanıyor*, s. 42.

(Humeyni ve dincilerin) vahşet iddia ettiğini söylemişti. Şahın bu söylemi bir gün sonra yaşanan olayı dincilere atmak için zemin hazırladığı biçiminde yorumlanmıştır. Humeyni'nin bu olayın “şeytan şahın işi” olduğunu söylemesi ile halk nezdine olayı kimin gerçekleştirdiği ortaya çıkmış oluyordu.⁵³ Yaşanan hadise şahın Amerika güdümünde olduğuna, koltuğunu korumak için sivil insanları öldürebildiğine, kötü ve despot olduğuna bir çok İranlıyı ikna etmiştir.⁵⁴ Yaşanan korkunç hadiseden sonra ölenler için cenaze töreni düzenlenmiş ve törene 10.000 kişi katılmıştır. Cenaze töreninden sonra göstericiler şaha karşı sloganlar atarak Abadan'a doğru yürüyüş gerçekleştirmişlerdir.⁵⁵

Hayrettin Ökçesiz yaklaşık 15 ülkede yaşanan sivil itaatsizlik hareketlerini sıraladığı listede “yasaklanmış gösteri ve yürüyüş” eylemi yer almaktadır.⁵⁶ İran halkı sinemada insanların canlı canlı yanması olayını protesto etmek için yaşanan hadiseyi kınamak için binlerce kişinin katılımıyla yürüyüş eylemi gerçekleştirmişlerdir. Göstericilerin gerçekleştirdikleri eylem sivil itaatsizliğin bütün unsurlarını taşımaktadır. Yapılan yürüyüş yasak olmasına karşı yaptırımlar göze alınarak şiddetsiz bir biçimde gerçekleşmiştir.

Ramazan ayından sonra Ramazan Bayramı'nın her gününde gösteriler yapılmaya devam etmiş, bayramda her gün Tahran'da yüzbinlerce kişinin katılımıyla on kilometrelik yürüyüş eylemleri yapılmıştır. Bu yürüyüşler ile hareket yeni bir boyut kazanmıştır. Şirin Ebadi; Rex Sineması'nın yanması hadisesinde bir ay sonra Ramazan ayının sonuna doğru şaha karşı 100 bin kişinin katılımıyla büyük bir yürüyüş düzenlendiğini ifade ederek insanların sokaklara döküldüğünü ve sesini şaha karşı yükselttiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Ramazan ayı yürüyüşleri gerçekleştikten üç gün sonra ölenlerin şehadetlerinin haftası nedeniyle Tahran'da büyük bir anma töreni organize edilmiştir. Yaklaşık yirmi bin göstericinin katıldığı anma töreninde göstericiler ilk defa silahlı kuvvetler ile yakınlaşmıştır. Göstericiler yürüyüş yaptıkları yollarda güvenlik önlemleri gerekçesiyle duran askerlere çiçekler uzatıp vermişlerdir. Çiçekleri askerlere sunarken “askerler kardeşimiz, Humeyni önderimiz”, “askerler Amerika'nın değil bizimsiniz”, “size çiçek veriyoruz, siz bize kurşun mu vereceksiniz?” gibi sloganlar atmışlardır. Gösterilerin sonucu ordunun bölünmesinden korkup telaşlanan rejim 8 Eylül sabahı Tahran'da ve 12 ilde sıkıyönetimle birlikte sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.⁵⁸ Ramazan ayında ve Ramazan Bayramı'nın üç gününde gerçekleşen yürüyüşlerde şiddet unsuru bulunmamıştır. Göstericilerin eylemlerini gerçekleştirirken daha önce kendilerine ateş etmiş olan orduya çiçekler vermesi ve protestolarını gerçekleştirmeleri sivil itaatsizliğe unsurları açısından uyum göstermektedir.

⁵³ Tafloğlu, *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*, s. 143.

⁵⁴ Ebadi, *İran Uyanıyor*, s. 42.

⁵⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 4. Basım. Dilek Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s. 208.

⁵⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 93.

⁵⁷ Ebadi, *İran Uyanıyor*, s. 42.

⁵⁸ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 176-177.

Çünkü gösteriler gerçekleştirilirken ortada yaşanmış haksızlıklara, haksız öldürülmelere karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkış kamuya açık bir şekilde gerçekleşmiş, eylemlerde hem gösteri hem de göstericiler alenidir.⁵⁹ Eylemciler, yaptıkları eylemler sonucunda uygulanacak yaptırım göze alarak barışçıl bir biçimde harekette bulunmuşlardır.

Jale Meydanı Katliamı

8 Eylül 1978 tarihinde Jale Meydanı'nda toplanmış olan gösterilerin üzerine güvenlik güçleri tarafından ateş edilmiştir. Göstericilerden en az iki yüz elli kişinin öldüğü bin kişinin de yaralandığı bu olay Cuma günü gerçekleşmiştir. Kara Cuma Katliamı olarak isimlendirilen bu olay, devrim hareketinin ılımlı reformcuların elinde şekillenmesi ihtimalini uzaklaştırıp Humeyni'nin safını güçlendirmiştir.⁶⁰ 8 Eylül olayından sonra Paris'te on beş bin kişinin katılımıyla rejim aleyhinde katliamı protesto eden bir gösteri gerçekleştirilmiştir.⁶¹ Foucault, Jale Meydanı'nda yaşanan hadiseyi “7 Eylül Perşembe günü kalabalık gösteriler Tahran sokaklarını kaplıyor; bir kaç santimetre önlerinde makineli tüfeklerin namluları onlara doğrulmuş, ama tüfekler sessiz. 8 Eylül Cuma, gün boyunca makineli tüfekler, belki bazukalar da, hiç susmadı; zaman zaman birlikler idam magandalarının muntazam serinkanlılığını sergiliyordu.” sözleriyle anlatmış.⁶² Foucault, göstericilere ateş eden askerlerden en az bir subayın askerleri tarafından vurulduğu bazı askerlerin de bu hadiseden sonra intihar ettiği bilgisinin kendisine aktarıldığını ifade etmiştir. Askerler aslında vur emrini bir kere yerine getirmiş olsalar dahi ikincisinde emri uygulamayı reddetmişlerdir. Çünkü onlara göre karşılarında bulunan zümre düşman değil kendilerindendi.⁶³ Foucault'ya göre; rejim dünyanın sayılı iyi ordularından birine sahip olmasına rağmen halk yine de ayaklanmıştır. Hem de bu ayaklanma gerçekleştirirken “çıplak elleriyle” ve herhangi bir silahlı mücadeleye kalkışmadan bunu gerçekleştirmişlerdir. Halk orduyu işlevsiz bırakana kadar kararlı ve cesur bir şekilde hareketlerine devam etmiştir. Halkın bu şekilde davranması zamanla orduyu işlevsiz kılabildi ve ordu göstericilerin üzerine ateş etme konusunda tereddütte kaldı. Aynı ordunun birkaç ay önce Jale Meydanı'nda üç ile dört bin arasında insanı öldürdüğünü anlatan Foucault, bir gün öncesinde (4 Kasım 1978) ikiyüz bin göstericinin askerlerin önünde yürüyüş yaptığını ve askerlerin buna müdahale etmediğini gözlemlediğini bildirmiştir.⁶⁴

⁵⁹ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 48.

⁶⁰ Michel Foucault, “Kerbela Paradigmasının Yeniden Canlandırılışı: Devrim”, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, s. 94.

⁶¹ Michel Foucault, “İran'a Ziyaret, Atoussa H. ve Maksime Rodinson'la İhtilaflar”, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, s. 99.

⁶² Michel Foucault, “Ordu-Yer Sarsıldığında”, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, s. 241.

⁶³ Michel Foucault, “Ordu-Yer Sarsıldığında”, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, s. 245.

⁶⁴ Michel Foucault, “Çıplak Ellerle İsyan”, *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, s. 269.

8 Eylül günü Tahran'da ve 12 ilde sıkıyönetim uygulanmasına rağmen sabahın ilk saatlerinde halk sokaklara çıkıp şehrin güneyinden Tahran'ın merkezinde bulunan Jale Meydanı'na doğru yürüyüşe çıkmıştır. Jale Meydanına gelen halkın üzerine rejim güçleri tarafından ateş açılmıştır. Çocuk, kadın ve yaşlıların da aralarında bulunduğu binlerce kişinin ölüp yaralandığı Kara Cuma olarak anılan Jale Meydanı olayının akabinde şah ulusal çapta⁶⁵ olağanüstü hal ilan etmiştir. Jale katliamından sonra Humeyni, sürgün yeri olan Irak'tan Paris'e sürülmüştür. Aynı dönemlerde şah, Emami hükümetine son verip yerine askeri bir hükümet kurup yeni hükümetin başkanlığına Rıza Azhari'yi getirmiştir.⁶⁶ Foucault'un göstericiler için kullanmış olduğu "çıplak eller" ifadesi sivil itaatsizliğin şiddetsizlik özelliği açısından önem arz etmektedir. Çıplak eller ifadesi, kaba güç ve silah kullanan rejime karşı göstericilerin sadece pasif direniş olarak ifade edilebilecek gösterilerle karşılık verdiği noktasına dikkat çekmektedir. Çünkü Jale Meydanı gösterilerinin ve sonrasında yaşanan protesto eylemlerinde göstericilerin kendilerine ateş edilmesine rağmen uygulanan şiddete şiddetle karşılık vermediklerini ifade etmektedir. Sıkıyönetime rağmen halkın sokaklara çıkması sivil itaatsizliğin yasaya aykırılık unsurunu taşımaktadır. Gösteriler sivil itaatsizliğin diğer on unsuruna da uygunluk göstermektedir.

Tahran'daki Tekbir Sesleri

Muharrem ayının arefesi olan 1 Aralık 1978'de "İran Merkez Bankası Memurları Derneği" bir bildiri yayınlamıştır. Dernek yayınladığı bildiride geçtikleri iki ayda yurtdışına ticari amaç dışında yüksek miktarlarda para çıkaran 178 kişinin adını açık bir biçimde açıklamış. Açıklanan bu listede yüksek mevkili kişiler, generaller, eski bakanlar ve şah ailesinin yakınlarının adı da yer almıştır. Bildirinin yayınlandığı gece Tahran'ın çoğunun iştirak ettiği bir eylem eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Tüm Tahranlılar aynı anda damlara çıkıp eş zamanlı bir biçimde tekbir getirmişlerdir.⁶⁷ Her akşam tekrar eden tekbir eylemi askerlerin şaha olan desteğini zayıflatmıştır.⁶⁸

1979 İran Devrimi'nin en ilgi çeken eylemlerinden biri insanların yolsuzlukları protesto etmek için başlattıkları ve sonraki günlerde de devam eden evlerin damlarında gerçekleşen tekbir eylemidir. Tahran halkı her akşam aynı vakitte damlara çıkıp tekbir getirmiştir. Devrimde gerçekleşen bu eylem İran'a özgü, özel bir sivil itaatsizlik hareketi olarak ifade edilebilir. Bu eylemi unsurları bakımından incelediğimizde sokağa çıkma ve eylem yapma yasağının olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Ortada bulunan mevcut bir haksızlık protesto edilmiş ve bu protesto tamamen şiddetten uzak bir biçimde yaşanmıştır. Yapılan protestolar ahlaki bir motivasyon ile beraber

⁶⁵ Seeberg, *İran Devrimi, 1977-79: Etkileşim ve Dönüşüm*, s. 192.

⁶⁶ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 177.

⁶⁷ Yurdanur Aksoylar Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, 2. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997, s. 56.

⁶⁸ Foucault, "İran'a Ziyaret, "Atoussa H." ve Maksime Rodinson'la İhtilaf", Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları, s. 101.

haksızlık olduğu düşünölen bir duruma karşı, ortak bir eylemle gerçekleşmiştir. Eylem; yasaya aykırı, şiddetsiz, kamuya açık, sonucu hesaplanabilir niteliktedir.

Kanlı Muharrem Olayı

23 Ekim tarihinde Humeyni, “Kanın kılıca karşı zafer kazandığı ay” olarak ifade ettiğı⁶⁹ 2 Kasım’da başlayacak olan Muharrem ayında halkı eylem ve grevlerine devam etmeye davet etmiştir. Humeyni’nin bu çağrısıyla birlikte yasal olmamasına rağmen petrol havzalarında grevler tekrardan başlamıştır. Muharrem ayının başında Tahran, Meşhed ve Kazvin’de kefen giyerek⁷⁰ eylem yapan binlerce İranlı sıkıyönetim kurallarına uymadıkları gerekçesiyle rejim güçleri tarafından öldürölmüştür. 8 Aralık tarihinde Tebriz’in kapalı çarşısında halk bir toplantı yapmak istemiş ama var olan sıkıyönetim tedbirlerine uygun olmayacağı gerekçesi ile toplantı yapmalarına izin verilmemiştir. Toplantı izni alamayan halk sokakta bir yürüyüş düzenlemiş, rejime yönelik sloganlar atmıştır. Bunun üzerine yürüyüş yapan silahsız halka askerler tarafından ateş açılmış 20 gösterici ölmüş, 40 gösterici yaralanmış, birçok gösterici de tutuklanmıştır.⁷¹ Muharrem ayının dokuzuncu ve onuncu günü Tahran’da iki milyon⁷², Meşhed ve İsfahan şehirlerinde yüzbinlerce kişi yürüyüş gösterilerine katılmışlardır. Muharrem ayında yaşananlar İran Devrimi’ni meydana getiren büyük dönemeçlerden biri olmuştur. Hz. Hüseyin’in şehit edildiğı günlere denk gelen Muharrem ayının 9. ve 10. günlerinde Tahran’da halk, büyük bir kitle gösterisi için davet edilmiştir. Gösterilerin yaşandığı tarihlerde sıkıyönetim vardır. “Tahran Kasabı” lakabı ile tanınan sıkıyönetim komutanı General Ali Oveysi sokağa çıkma yasağını ihlal ettikleri gerekçesiyle göstericilere ateş açacaklarını söylemiştir. Fakat bu uyarıya rağmen Humeyni’nin çağrısıyla Tarsua (9 Muharrem 1978) gününde bir milyon, Aşure (10 Muharrem 1978) gününde de iki milyon kişinin katılımıyla gösteriler gerçekleşmiştir. Gerçekleşen eylemlere Ayetullah Talegani önderlik yapmıştır.⁷³ Devrime giden yolda gerçekleşen gösterilerin olduğu zaman diliminde Tahran’da diplomat olan Yurdanur Aksoylar Çetirge, o günlere dair tuttuğı notlarında Muharrem ayı boyunca gösteri ve protestoların devam ettiğini anlatmıştır.⁷⁴ 25 Aralık tarihinde oğlu için zaruri alışverişe çıkmak zorunda kaldığını ve alışveriş sırasında bir anda göstericilerle askerler arasında kaldığını anlatmıştır. Çetirge, göstericilerin askerlere taş attığını askerin de göstericilere gaz bombası attığını, askerin önce havaya ateş açıp taşların büyüklüğü artınca da göstericilere ateş ettiklerini anlatmaktadır.⁷⁵ Bu gösteriler sırasında yapılan yürüyüşler, yapılmak

⁶⁹ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 178.

⁷⁰ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 56.

⁷¹ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 59.

⁷² Seeberg, “İran Devrimi, 1977-79: Etkileşim ve Dönüşüm”, s. 192.

⁷³ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 174.

⁷⁴ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 60.

⁷⁵ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 71-72.

istenen toplantının engellenmesi sonucu gerçekleşen eylemler , yürüyüşler ve grevler unsurları bakımından incelendiğinde sivil itaatsizlik eylemlerine uymaktadır. İnsanlar insani hakları olan toplantı ve gösteri yapma haklarını kullanmak istemişlerdir. Ve bu eylemlerini gerçekleştirenler, kefenlerini giyerek de yapılan haksızlıkların son bulması için öldürülmeyi göze aldıklarını ima etmişlerdir. göstericiler şiddet eylemlerine karışmamışlardır. Yurdanur Çetirge'nin aktardığı Muharrem ayının sonunda yaşanan gösteriler de ise göstericilerin taş attığı ifade edildiğinden şiddetsizlik unsuruna uymadığından sivil itaatsizlik olarak değerlendirilemez. Çünkü "şiddetsizlik" unsuru sivil itaatsizliği diğer eylemlerden, protestolardan, hak arama, direnme ve haksızlıklara karşı çıkma eylemlerinden keskin bir biçimde ayırmaktadır.⁷⁶

İran'da Grevler

Humeyni, 16 Ekim 1978 tarihinde, oğlunun ölümünün yıldönümünde İran halkını daha önce eylemlerde öldürülenlerin anısına genel grev ve ulusal yas ilanına çağırmıştır. Humeyni'nin çağrısı cevapsız kalmamış, grevlerin devam etmesi Sovyetler Birliği'ne yapılan doğalgaz ihracatını durdurmuştur.⁷⁷ 31 Ekim 1978'de 37.000 petrol işçisi greve başlamış, İran, dünyada petrol ihracatında ikinci sırada yer almasına rağmen bu grev ile kendi iç tüketimini bile karşılayamayacak hale gelmiştir.⁷⁸

Ekim ve Kasım ayında tüm işçi ve kamu çalışanları iş başı yapmayı reddedip greve başlayarak eylemlere katılmışlardır. Ulusal grevlerin başlaması ile ülkede rejimin işlevi olumsuz etkilenmiştir. Okulların başlaması sonucu greve öğretmenler de dahil olmuştur. Öğretmenlerin greve başlaması durumu öğrencilerin ayaklanmalarında etkili olmuştur. Rejimin yıkılmasında petrol endüstrisinde ve elektrik santrallerinde çalışanların etkisi büyük olmuştur. Elektrik santralinde çalışanlar düzenli olarak elektrik kesintileri yapmışlardır. Petrol çalışanları ise günlük petrol üretimini 5.7 milyon varilden 1.5 varile indirmişlerdi. Grevlerin geniş kitleler arasında özellikle de endüstri işçileri arasında yayılması İran siyasetinde ses getirmiştir.⁷⁹

Foucault, yaşanan grevlerin çayır yangını gibi yayıldığını vilayetten vilayete sıçradığını ifade etmiştir. Foucault'un aktardığına göre, grevlerin gerçekleştiği yerler; petrol sektörü, çelik fabrikaları, Minu fabrikaları, toplu ulaşım, İran Havayolları ve devlet daireleridir. Foucault'a ilginç gelen gümrük binalarında ve vergi dairelerinde dahi iş durdurma eylemlerine gidilmesi olmuştur. Foucault, vergi daireleri ve gümrük binalarında işin kolay kolay durdurulamayacağını ifade etmiştir. Çünkü bu kurumlar, rüşvet ve kaçakçılık yoluyla kazançlarını on kat, hatta yüz kata kadar arttırdığı

⁷⁶ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 44.

⁷⁷ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 45-46.

⁷⁸ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 178.

⁷⁹ Fekri, *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, s. 179.

yerler olarak düşünülmektedir. Grevler devam ederken rejim tarafından büyük bir sansür uygulandığından haberleşme ağı ise yazılı ve görsel basından değil; telefonlardan, teyp kasetlerinden, camilerden, hukuk bürolarından ve aydın çevre tarafından sağlanıyordu. Bu süreçte en çok teyp kasetleri fonksiyonel kullanılmıştır. Foucault'a göre şah devrilmek üzereyse bu büyük oranda teyp kasetleri sayesinde olmuştur.⁸⁰

İran'da sadece bir kesim değil toplumun birçok kesimi grev yapmıştır. Greve gidenler; öğretmenler, üniversite öğretim üyeleri ve diğer çalışanları, gazeteciler, banka çalışanları ve çeşitli bakanlık çalışanları şeklinde sıralanabilir. Çeşitli kentlerde fizik tedavi uzmanları da rejimin zalimliğine karşı gösterilerde bulunmuşlardır. Örneğin; Şiraz şehrinde iki yüz doktor, ordunun gece kurşunlamalarını ve üç fizik tedavi doktorunun tutuklanmasını protesto etmek amacıyla açlık grevi başlatmıştır. Devrim için girişilen mücadelenin sonlarına doğru köylüler de ayaklanmalara dahil olmuşlardır. İşçilerin ve çarşı esnafının grevleri devletin mekanizmalarını felç etmiştir. 3 Şubat 1979'da parlamento çalışanları da greve gitmiştir. 4 Şubat 1979 tarihinde de başbakanlık çalışanları greve dahil olmuşlardır. Bu iki kurumun çalışanları bu eylemleri ile toplumla dayanışma içinde olduklarını ifade etmiş ve devletin şiddet odaklı politikasını kınamışlardır.⁸¹ Grevler, şiddetsiz bir zeminde gerçekleşmiştir. Fred Halliday'a göre İran Devrimi modern bir devrimdir. Halliday'ın bu iddiasının sebeplerinden biri de devriminin gerçekleşmesinde yaşanan direniş biçiminin silahlı çatışmalar olmayıp gelişmiş ülkelerdeki gibi siyasal gösterilerle olmasıdır.⁸²

1979 İran Devrimi'nin başarılı olmasında grevlerin çok büyük katkısı olmuştur. Halliday'ın dediği gibi eylemlerin şiddetsiz olması eylemleri modern yaparken genel grevler ve işi bırakma⁸³ eylemleri birer sivil itaatsizlik hareketidir. İran'da sadece işçiler greve gitmemiş işçilerle birlikte zamanla kamu kurumlarının hepsi greve dahil olmuş ve adaletin tesisinin sağlanmasını talep etmişlerdir. İran'da gerçekleşen grevleri sivil itaatsizliğin unsurları açısından incelediğimizde; yasaya aykırılık, şiddetsizlik, kamuya açıklık, hesaplanabilirlik, demokratik hukuk devleti düşüncesiyle çelişmeyen ve ahlaki motivasyonla işlenmiş bir siyasal eylem olma, çığneden hukuki normun belirlediği yaptırıma katlanmayı göze alma, sistemin geneline değil tekil haksızlıklara karşı olma, tekil haksızlıklara karşı ortak eylem, ciddi haksızlıklara karşı olma, haksızlıkla ilgili çifte standartın kullanılamaması, ortak adalet anlayışına ve kamu vicdanına yönelik olması unsurlarının hepsine uyduğu görülmektedir. Bu durum devrimdeki grevleri birer sivil itaatsizlik hareketi yapmaktadır.

⁸⁰ Michel Foucault, "İran'da İsyen Teyp Kasetleriyle Yayılıyor", s. 278-279.

⁸¹ Misagh Parsa, Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi, Alper Birdal, Nahide Özkan, Derya Göçer (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 332-333.

⁸² Filiz Kartal, "İran İslam Devrimi: Aykırı Bir Devrimin Arka Planı", Doğu-Batı: Devrimler II, Sayı: 79, 2016-17, s. 163.

⁸³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 92-94.

Pehlevi Hanedanlığı'nın Sonu: Son Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'ı Terketmesi

1979 yılının ilk günü 1 Ocak'ta şah, bir kaç gün içinde yurt dışına dinlenmek için gideceğini duyurdu. Aynı gün Beheşt-i Zehra Mezarlığı'nda yüz bin kişinin katıldığı bir gösteri gerçekleşti. Gösterilerin amacı, devrim sürecinde hayatını kaybedenleri ve Prof. Dr. Kamran Necatollahi'nin öldürülüşünün 7. gününü anmaktı. Aynı tarihte tanınan din adamları tarafından Birleşmiş Milletler'in İran'daki rejimi kınamaları için bir bildiri yayınlandı. Aynı gün oturma eylemi yapan öğretim üyeleri, 24 saat süreli açlık eylemi grevine başladılar. Din adamlarının bildiri yayınlamaları, öğretim görevlilerinin gerçekleştirdikleri oturma eylemi sivil itaatsizlik hareketlerindedir.⁸⁴ Aynı gün bir kısım asker Gavazin'de yaşasın şah sloganları atarak sokakta bulunan halka ateş açmış; bundan dolayı halk, korkudan evlerden çıkamaz hale gelmiştir. Gavazin'de başlayan çatışmaların beşinci gününde sıkıyönetim görevlileri tarafından 200 kişi kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Tüm bu yaşananlara rağmen göstericiler, eylemlerine devam etmiştir. Rejimin önlemleri sertleştikçe göstericiler daha çok taraftar bulmuş ve karşı koyma yöntemleri sertleşmiştir. Hatta bu sayede göstericiler birçok siyasi mahkumun serbest bırakılmasında etkili olabilmıştır. 2 Ocak'ta askeri yönetim son bulmuş, Yeni hükümet Başbakanı olarak Şahpur Bahtiyar seçilmiştir.⁸⁵

7 Ocak tarihinde muhalefetin yas ilan edilmesi talebi yeni hükümet tarafından kabul edilerek genel yas ilan edilmiştir. Bu gelişmeyle uzun zamandır grevde olan gazeteler sansürsüz bir biçimde yayınlanmış. Tüm bunlarla birlikte karışıklıklar durmamış gösteriler devam etmiştir. Aynı gün polis memurlarından biri öldürülmüş, 10.000 kişi üniversite hastanesinin önünde eylem yapmıştır.⁸⁶ Meşhed şehrinde tanklar göstericilerin arasına dalmış 200 kişi ezilerek can vermiş, bu durumu kabullenmeyen askerlerin bir kısmı üniformalarını çıkartıp olayı protesto etmişlerdir. 8 Ocak tarihinde Tahran'da kanlı gösteriler yaşanmış, Tebriz'de de göstericiler banka, sinema ve alkol satan iş yerlerini ateşe vermiştir.⁸⁷ 7 Ocak'ta gerçekleşen gösteriler barışçıl amaçlarla başlamış olsa da olayların gelişimi ve sonunda şiddet eylemleri meydana geldiğinden sivil itaatsizliğin şiddetsizlik unsuruna barındırmamaktadır.

Humeyni, askeri bir darbe olasılığına karşın İran askerine bir çağrıda bulunmuş, olası askeri darbenin önlenmesini istemiştir. Humeyni, aynı zamanda subaylara itaat eden askerlerin Allah'a ve halka karşı sorumlu olacağını ve gelecek nesiller tarafından lanetlenerek anılacağını ifade etmiştir. Saldırganlara karşı halkın askeri korumasını istemiştir. Göstericiler, Humeyni'nin bu isteğinden sonraki gün askeri araçların camlarına Humeyni'nin posterlerini asarak karşılık vermiş, bunu gören askerler de göstericilere müdahale etmemiş bunun aksine araçlardan inip göstericilerle kucaklaşmıştır.

⁸⁴ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 92-93.

⁸⁵ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 77-78.

⁸⁶ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 79-80.

⁸⁷ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 83.

Bu yeni durumla gösterilerin seyri değişmiştir. Milli Cephe Lideri, Dr. Karim Sancab gösterilerin sessiz ve disiplinli olması yönünde olan isteği gerçekleşmiş. Yol kenarında yürüyen halk el ele tutuşup göstericileri aralarına alacak şekilde hareket ederek olası bir taşkınlığı önlemişlerdir. Ulema sınıfından mollalar tankların üzerine çıkıp basına askerlerle kol kola samimi pozlar vermiştir. Askerler, halkın silahlarının namlularına taktıkları kırmızı karanfille ana caddede askeri nizamıyla yürümüş, Halk tarafında selamlanarak alkışlanmışlardır. Şahın son kalesi olan ordu artık halkla kol kola girerek yıkılmıştır. Bunu gören şah, 16 Ocak 1979 tarihinde eşi ile birlikte saat 13.00'da Tahran'dan ayrılmıştır.⁸⁸ Göstericilerin el ele tutuşup şiddet içeren herhangi bir harekette bulunmamaları, özellikle de kendilerine doğrultulmuş olan namluların uçlarına karanfil takarak karşılık vermeleri İran Devrimi'ne özel bir sivil itaatsizlik hareketidir. Bu davranış ordunun eylemcilerin tarafına geçmesini kolaylaştıran durumlardan biri olmuştur.

Humeyni'nin İran'a Dönüşü

19 Ocak 1979 tarihinde toplanan kalabalık halk kitleleri Humeyni'ye İran'a dönmesi için çağrıda bulunmuştur. Yapılan bu çağrılar Humeyni tarafından olumlu sonuçlanmıştır. Bahtiyar Hükümeti ise Humeyni'nin dönüşünü engel olmak amacıyla bütün havaalanlarını kapatma kararı almış, bu kararlar havaalanı askeri birliklerce kuşatılmıştır. Alınan kararlar halkın tepkisini çekip olayların çıkmasına neden olmuştur. Havalanının etrafını saran halk ile askeri birlikler çarpışmaya başlamış, büyük kitlelerle karşılaşan ordu kendi arasında bölünme yaşamıştır. Bazı askerler göstericileri destekleyip bizzat kendileri de üniformaları ile eylemcilerle birlikte protestolara katılmışlardır. 1979 Ocak ayının sonunda Tahran'da kanla sonuçlanan büyük gösteriler gerçekleşmiştir. 28 Ocak 1979'da Tahran'ın merkezinde yer alan meydanda on binlerce kişinin katılımıyla gerçekleşen protesto sırasında halk silahsız bir biçimde rejim güçleriyle çarpışmış, çarpışmanın sonucuyla yüzlerce eylemci hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar sonucunda Hükümet havaalanlarını açma kararı almıştır. Havalanının açılmasıyla Humeyni, kalabalık ve gösterişli karşılama törenleri⁸⁹ ile 1 Şubat 1979'da sürgün olduğu Paris'ten İran'a dönmüştür. Devrimdeki eylemlerin bazıları barışçıl bir biçimde başlasa da sonrasında göstericilerin bazılarının taşkınlık yapmış, şiddet içerikli hareketlerde bulunmuşlardır. Bu eylemcilerin taşkınlıkları eylemleri şiddetsizlik unsuruna uymadığından dolayı sivil itaatsizlikten ayırmıştır Humeyni'nin gelmesinden önce gerçekleşen eylemlerde taşkınlıklar olmuşsa da göstericiler hiçbir şekilde silah kullanmamışlardır.⁹⁰

Humeyni, Beheşt-i Zehra Mezarlığı'nda yaptığı konuşmada Bahtiyar hükümetini tanımadığını, Bahtiyari hükümetinin yasa dışı olduğunu bu yüzden de yakında yeni bir hükümet atayacağını söylemiştir. 5 Şubat 1979 tarihinde de Mehdi Bazergan'ı geçici olarak başbakan olarak

⁸⁸ Çetirge, *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, s. 89-92.

⁸⁹ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 179

⁹⁰ Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, s. 177-178.

atamış, Devrim Hükümeti'ni kurduğunu açıklamıştır. İran halkından da yeni hükümeti gösteri ve eylemler ile desteklemelerini talep etmiştir. 8 Şubat 1979 tarihinde Başbakan Bazergan, Tahran Üniversitesi'nin kampüsünde yeni hükümet programını ilan etmesi ile İran'da birbirine birkaç kilometre uzakta iki hükümet ortaya çıkmıştır. Şah rejimi bu durum karşısında son şansını kullanmak istemiş ve sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir. Şahın ölümsüzlük anlamını taşıyan "Cavidan" adındaki özel yetişmiş muhafız birlikleri, Humeyni'nin ilan ettiği Devrim Hükümeti'ne bağlılığını ilan eden Dumantepe Hava Üssü'ne saldırmıştır. Dumantepe'ye saldırının asıl amacı ise Humeyni'nin ve diğer devrim liderlerinin yer aldığı okula saldırıp devrim liderlerini öldürmek bu sayede de askeri darbe ile yönetimi tekrardan ele geçirmektir. Humeyni, halkı sokağa çıkma yasağına uymamaya davet etmiş, Humeyni'nin çağrısına uyan halk yasaklara rağmen sokaklara çıkmıştır. Parçalanmış İran ordusunun devrime destek veren askeri garnizonları, halka silah dağıtmaya başlamıştır. 10-11 Şubat 1979 tarihlerinde Tahran'ın bütün köşelerine barikatlar kurulmuş, bir buçuk yıldır mücadele veren halk iki gün içerisinde kanlı ve silahlı çatışmalar sonucunda rejim ordusunun tarafsızlığını ilan etmesi ile amacına ulaşmıştır. 11 Şubat 1979'da 2500 yıllık monarşi son bulmuştur.⁹¹ Humeyni'nin çağrısı halkın yasağı delip sokağa çıkmasıydı. Halktan yana taraf tutan askerlerin silah dağıtması sonucu halk bizzat şiddet eylemlerine karışmıştır ve devrim sonuç olarak şiddet eylemi sonucunda tamamen başarıya ulaşmıştır. Bu son durum devrimi sivil itaatsizlikten ayırmıştır. Çünkü şiddetsizlik, sivil itaatsizliğin vazgeçilemez en önemli unsuru⁹² olarak diğer tüm hareketlerden ayrılmasını sağlamaktadır.⁹³

İran Devrimi'nde Rol Alan Diğer Toplumsal ve Siyasal Gruplar

İran Devrimi'nde farklı görüşlerden toplumsal ve siyasal gruplar yer almıştır. Bunlardan en önemlileri; Tudeh, Fedain-i Halk, Ulusal Cephe Hareketi, Özgürlük Hareketi, Mücahidin-i Halk ve işçilerdir. Tudeh Partisi, İran'daki en eski ve disiplinli sol partidir. Tudeh, kurulduğundan yana temel amacının ulusal ve demokratik bir cumhuriyetin kurulması olduğunu ifade etmiştir. Temel amaçlarından dolayı şahı devirmeye yönelik oluşan muhalefet güçlerinin birleşmesine katkıda bulunmuştur. Tudeh, devrimi destekleyip devrimde aktif rol almıştır.⁹⁴ Tudeh, genel olarak barışçıl bir tavır takınmıştır bundan dolayı sivil itaatsizliğin şiddetsizlik unsurunu kavramdan haberdar olmamasına rağmen ihlal etmemiştir. Hareketin bu tavrından dolayı kendi içinde şiddeti savunan başka bir grup Tudeh'i eleştirerek Fedain-i Halk grubunu kurmuşlardır.

Fedain-i Halk, Marksist bir örgüt olarak radikal öğrenci hareketi tarafından 1961 yılında kurulmuştur. Fedain, Tudeh'i pasif bir hareket olmalarından dolayı reddedip silahlı eylemlerle halkı

⁹¹ Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, s. 180.

⁹² Rawls, *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, s. 60.

⁹³ Çiçek ve Aydın, *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*, s. 44.

⁹⁴ Serpil Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*, 2. Baskı, Ankara: Nika Yayınları, 2016. s. 93- 95.

harekete geçirmenin daha etkili olacağını savunmuştur. 1970'li yıllarda aktif olan Fedain-i Halk, bombalama, soygun ve siyasal suikastler gibi eylemler ile adını duyurmuştur. Fedain, devrim için gösteriler artarken rejime bağlı 15 askeri hedefe saldırmıştır.⁹⁵ Devrimin son günlerinde yer alan silahlı çatışmaları örgütleyerek şahı devirme aşamasında en çok Fedain-i Halk etkili olmuştur.⁹⁶ Şiddete olan meyillerinden dolayı bu grubun sivil itaatsizlik eylemlerine katkısı olmamış bu durumun aksine devrimi sivil itaatsizlikten ayıran şiddet eylemlerine başvurmuşlardır.

Ulusal Cephe Hareketi, Muhammed Musaddık tarafından 1949 tarihinde ulusçuluk esasıyla kurulmuştur. Ulusal Cephe; anayasayı ön plana alan bir rejimi talep etmek, mevcut rejimin despot, otoriter, baskıcı uygulamalarına karşı durmak, İran'ın doğal yeraltı kaynaklarını sövmeye çalışan güçler karşısında mücadelede bulunmak gibi gayelerle bir araya gelmiştir. Ulusal Cephe'nin temel hedefi, monarşiye karşı çıkararak parlamenter ve demokratik bir sistemi geliştirmektir. Ulusal Cephe'nin hedefleri arasında; temel hak ve özgürlüklerin temin edilmesi, liberal bir basın kanununun çıkarılması ve seçimlerde kadınların oy kullanmasının sağlanması da yer almaktaydı.⁹⁷ Ulusal Cephe'nin bünyesinde bulunan Özgürlük Hareketi, devrimde en aktif rol alan grup olmuştur. Özgürlük hareketi 1960 yılında İran'ın dindar ailelerinin Avrupa ve İran'da laik eğitim almış aydın çocukları tarafından kurulmuştur. Genç aydınlardan oluşan büyük bir taraftar kitlesine sahip olabilmıştır. Özgürlük Hareketi'nin yetiştirmiş olduğu Mehdi Bazergan, Abdulhasan Beni Sadr, Ali Şeriatî -devrimci hareketin ideolojik olarak lideri kabul edilir-⁹⁸ gibi ünlü İslamcı düşünürler, devrime örgütsel güçten daha fazla katkıda bulunmuşlardır. Çünkü bu aydın kişiler devrimde, İran'ın modern, aydın ve kentli kesimini şaha karşıtı muhalefeti desteklemeye itmiştir.⁹⁹ Ulusal Cephe Hareketi ve Özgürlük Hareketi'nin temel ideolojileri daha demokratik ve özgür bir yönetim inşa etmek olmuştur. Bu amaca ulaşmaya çalışırken seçtikleri yol genelde barışçıl eylemler olmuştur. Bu noktada ulusalcılar genellikle sivil itaatsizliğe konu alabilecek eylemlere katkıda bulunmuşlardır.

Mücahidin-i Halk 1960 yılında rejime karşı silahlı mücadeleler vermek amacıyla Milli Cephe'nin üyesi olan dokuz öğrenci tarafından kurulmuştur.¹⁰⁰ Mücahidin-i Halk, silahlı eylemlerde bulunmak yönüyle aynı yıl kurulmuş olan Fedain-i Halk ile benzer özellikler taşımaktadır. Fedainle aralarındaki fark ise Mücahidin örgütünün İslami bir örgüt olmasıdır. Mücahidin, Özgürlük Hareketi'nin liberal İslam yorumuna tepki olarak meydana gelmiştir. Mücahidin-i İslam, Özgürlük Hareketi'nde bulunan İslamcı aydınların genç kanadı tarafından oluşturulmuştur.¹⁰¹ İran'da birçok

⁹⁵ Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, s. 199.

⁹⁶ Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*, s. 95-96.

⁹⁷ Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*, s. 97-99.

⁹⁸ Farhad Khosrokhavar ve Oliver Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s. 37.

⁹⁹ Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*, s. 100-101.

¹⁰⁰ Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, s. 195.

¹⁰¹ Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*, s. 102-103.

bombalama ve infaz hadisesi Mücahidin örgütü tarafından gerçekleşmiş, örgüt SAVAK elemanlarının bir kısım yakalayıp bazılarını da öldürmüştür.¹⁰² Mücahidin-i Halk, karıştığı şiddet eylemlerinden dolayı sivil itaatsizlik kavramının en önemli unsuru olan şiddetsizlik unsurunu ihlal etmiştir. Bundan dolayı örgütün, İran Devrimi'nde yer alan sivil itaatsizlik eylemlerine katkısı olmamıştır. Devrimin tamamen sivil itaatsizlik olabilme durumuna zarar vermiştir.

Foucault, işçilerin devrime olan katkıları için “iktisadi silah” terimini kullanmıştır. Özellikle rafinerilerin kapatılması olayı rejimin kazanç ele ettiği kaynakları etkisiz hale getirerek devre dışı bırakmıştır. Bu hadise İran'daki durumu uluslararası bir düzeye taşımıştır.¹⁰³ İranlı işçilerin devrimdeki eylemlerde rolleri büyük olmuştur ancak işçiler, kollektif bir grup kuramamışlardır. Bundan dolayı da devrime önderlik etmemiş, devrime önderlik edenleri yani dini ulemayı takip etmişlerdir. İşçiler, örgütlü bir oluşum olmamalarına karşın özellikle petrol sahasında çalışanların greve gitmesi petrol akışını bozmuş ve ekonomik krizi derinleştirmiştir. Bu olay devlet mekanizmasını felç etmiştir. Devrimin sonlarına doğru petrol işçilerinin devlet mekanizmasını işlevsiz hale getirmesi, işçileri devrimde kritik bir öneme kavuşturmuştur.¹⁰⁴ İşçiler tarafından 1977 ve 1978 yıllarının sonbaharları arasında toplam otuz dokuz grev düzenlenmiştir.¹⁰⁵ İşçilerin devrime olan katkıları kadar sivil itaatsizliğe katkıları da olmuştur. Çünkü grevler barışçıl olmaları yönüyle sivil itaatsizler tarafından en çok başvurulan eylemlerdir. İşçilerin gerçekleştirdikleri eylemler İran Devrimi'nde yer alan en önemli sivil itaatsizlik hareketleridir.

SONUÇ

1979 İran Devrimi yirminci yüzyılda Ortadoğu'da yaşanmış en önemli olaylardan biridir. Bu çalışma da sivil itaatsizlik eylemleri açısından İran Devrimi'ni incelemeyi amaçlamıştır. Sivil itaatsizlik eylemleri, yasaya aykırılıktan ahlaki motivasyona kadar birbirinden farklı birçok unsuru barındırmaktadır. Yalnız sivil itaatsizlik eylemlerinin en önemli özelliği şiddet içermemesi olmuştur. Genel olarak sivil itaatsizlik eylemleri verili olarak demokrasinin yerleştiği ülke ve toplumlarda sorunlara dikkat çekmek ve bu sorunları çözümünü sağlayacak tepki eylemleridir. İran toplumu da özellikle İran'ın daha demokratik bir ülke olması için eylemler düzenlemiş, taleplerini protestolar şeklinde gerçekleştirmiştir. Bu açıdan İran Devrimi istisnai bir yerde durmaktadır.

Devrime giden süreç ve yaşanan gelişmelerinin yanında Şii ulemadan Ayetullah Humeyni'nin siyaset sahnesine çıkışına ve devrim boyunca İran siyasetindeki rolüne, devrimi ortaya çıkaran

¹⁰² Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, s. 195.

¹⁰³ Foucault, “Çıplak Ellerle İsyan” s. 269.

¹⁰⁴ Parsa, *Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, s. 235.

¹⁰⁵ Parsa, *Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, s. 238.

faktörlere, devrime katkıda bulunan gruplara da çalışmada yer verilmiştir. Humeyni'nin öncülük ettiği devrimin gelişim sürecinde birçok eylem ve ayaklanma olmuştur. Sivil itaatsizlik açısından incelendiğinde devrim sürecinde yaşanan bu olayların bir bölümü sivil itaatsizlik eylemleri olarak nitelendirilebilir. Grevler, barışçıl yürüyüşler, tekbir sesleri ve namlulara karanfil takma devrimdeki sivil itaatsizlik eylemleri kapsamında ele alınabilir.

Fakat çalışmanın da yer verdiği üzere devrimin ilerleyen aşamalarında yaşanan şiddet olayları devrimin sivil itaatsizlik çerçevesinden çıkmasına neden olmuştur. Bu açıdan devrimi bütünüyle sivil itaatsizlik eylemi değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Nitekim devrimden önce talep edilen hak ve özgürlükler devrimden sonra da yerine getirilmemiştir. Bu açıdan bakıldığında sivil itaatsizlik eylemlerini de içerisinde barındıran İran Devrimi farklı bir yerde durmaktadır.

KAYNAKÇA

Abrahamian, E. (2017). *Modern İran Tarihi*. 4. Basım, Dilek Şendil (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Algar, H. (1988). *İslam Devrimi'nin Kökleri*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Algar, H. (1998). Humeyni. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.18. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arendt, H. (2018). Diktatörlük Dönemlerinde Kişisel Sorumluluk. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 5. Basım, Yakup Coşar (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Aybay, R. (2006). *Açıklamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Cohen, C. (1966). Civil Disobedience and the Law. *Rutgers Law Review*. 21(1), 1966.
- Çetinkaya, Y. D. (2014). Önsöz: “Tevekkül” Ülkesinden Direniş Havzasına, *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm* içinde, Y. Doğan Çetinkaya (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetirge, Y. A. (1997). *Namludaki Karanfilden Şeriata İran*, 2. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Çiçek, A. C. ve S. Aydın. (2018). *Sivil İtaatsizlik ve Anarşizm*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Dabashi, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Ebadi, Ş. (2008). *İran Uyanıyor*. İstanbul: Timsah Kitap Yayınları.
- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*. İstanbul: Mızrak Yayınları.
- Foucault, Michel. (2012). “Çıplak Ellere İsyan”. *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, Janet Afary and Kevin B. Anderson (ed.). Mehmet Doğan (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel. (2012). “İran’a Ziyaret, Atoussa H. ve Maksime Rodinson’la İhtilaflar. *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, Janet Afary and Kevin B. Anderson (ed.). Mehmet Doğan (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel. (2012). “Kerbela Paradigmasının Yeniden Canlandırılması: Devrim”. *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*. Janet Afary and Kevin B. Anderson (ed.). Mehmet Doğan (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault M. (2012). « Kral ve Ermiş ». *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*. Janet Afary and Kevin B. Anderson (ed.). Mehmet Doğan (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, Michel. (2012). “Ordu-Yer Sarsıldığında”. *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*. Janet Afary and Kevin B. Anderson (ed.). Mehmet Doğan (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Gandhi. (2016). *Bir Özyaşam; Hakikatin Peşinde Başımdan Geçenler*. Vedat Günyol (çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Humeyni Biyografisi. <https://www.biyografi.info/kisi/humeyni>. (26.03.2020).

Hüseyin, A. (2009). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. 3. Basım. İstanbul: Pınar Yayınları.

Kartal, F. (2016). İran İslam Devrimi: Aykırı Bir Devrimin Arka Planı. *Doğu-Batı: Devrimler II*. Sayı: 79.

Khosrokhavar, F. ve O, Roy. (2013). İran: Bir Devrimin Tükenişi. İstanbul: Metis Yayınları.

King, M. L. (2018). Birmingham Cezaevi'nden Mektup, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*. 5. Basım, Yakup Coşar (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ökçesiz, H. (2011). Sivil İtaatsizlik. İstanbul: Legal Yayıncılık.

Parsa, M. (2004). *Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Alper Birdal, Nahide Özkan, Derya Göçer (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Rawls, J. (2018). Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*. 5. Basım, Yakup Coşar (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sancar, S. (2016). *Din, Siyaset ve Kadın; İran Devrimi*. 2. Baskı. Ankara: Nika Yayınları.

Seeberg, P. (2016). İran Devrimi, 1977-79: Etkileşim ve Dönüşüm. *Doğu-Batı: Devrimler II* Sayı.79.

Tabriz, A. A. (2004). Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi. *Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Taflioğlu, M. S. (2010). *Humeyni İran İslam Devrimi: Şah Nasıl Mat Oldu?*. Ankara: Kripto Yayınları.

Taşkın, Y. (2014). İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum. *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm içinde*, Y. Doğan Çetinkaya (der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Vahdat, F. (2016). 1979 İran Devrimi Üzerine Düşünceler: Öznellik ve Vatandaşlığın Yükselişi. *Doğu-Batı: Devrimler II* Sayı 79.